

YENİ ARAYIŞLAR IŞIĞINDA AHMET HAMDİ TANPINAR

Yrd. Doç. Dr. Gazi BERBER

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü

Öz

Ahmet Hamdi Tanpınar Türk düşünce geleneği içinde özgün bir yere sahiptir. Osmanlı Türk modernleşmesi sürecinde bozulan “ruh bütünlüğü”nün sağlanması sorunu, yeni ile eskinin mücadelesi ve bu sürecin yarattığı kültürel bunalım, iş ahlakı problemi ile birlikte eserlerinin temel izleklerini oluşturmaktadır. Ölümünden sonraki dönemde temel düşünsel eğilimlerin indirgemeciliği ve dar ufukluluğundan dolayı fazla ilgi görmeyen Tanpınar, 1990’lı yıllardan itibaren yoğun bir biçimde incelenmeye başlamıştır ve bu eğilim günümüzde artarak devam etmektedir. Bu sürecin temel sebeplerinden birisi ekonomi temelli okumalar yerine kültür merkezli okumaların öne çıkması, ikincisi “yasa koyucu” entelektüellerin yerine “yorumcu” entelektüellerin zaman içinde belirleyici olmaya başlamasıdır. 1990’lı yıllarda belirginleşen Batılılaşma sürecindeki kriz de yeni arayışları ortaya çıkarmıştır ve Tanpınar sağladığı düşünsel imkanlarla yeni okumaları mümkün kılmıştır.

Anahtar kelimeler: Yazınsal İletişim, Ahmet Hamdi Tanpınar, Türk Modernleşmesi, Türk Romanı

AHMET HAMDİ TANPINAR IN THE LIGHT OF NEW SEARCHES

Abstract

Ahmet Hamdi Tanpınar has an unique position within Turkish intellectual tradition. Basic themes of his books are combining the divided souls of the people which spoiled during Ottoman Turkish modernization process, the challenge between the old and the new and its cultural results and also work ethics problem. As an outcome of reductionism and insularity of basic intellectual trends in the period after his dead there is small attention to him, there is an increasing focus on Tanpınar today which began in the 1990’s. Main reason of this process is new trends through cultural perusal instead of economic perspective and also interpreter intellectuals remaining importance within time in lieu of legislator intellectuals. Tanpınar offers intellectual oppurtunities for new perusal after new born search after crises of Westernization which became obvious after 1990’s.

Keywords: Literary Communication, Ahmet Hamdi Tanpınar, Turkish Modernization, Turkish Novel.

Giriş

Son yıllarda düşünce hayatımızda Ahmet Hamdi Tanpınar yoğun bir biçimde incelenmektedir. Besim Dellaloğlu’nun “*Modernleşmenin Zihniyet Dünyası: Bir Tanpınar Fetişizmi*” (2013) başlıklı kitabı sosyal bilimcilere Tanpınar’dan yola çıkarak yeni bir bakış açısı sunmaktadır. Bu arayış ve eğilim üzerinde düşünülmeyi hak etmektedir. Toplumların hayatlarında büyük dönüşüm dönemleri eşzamanlı olarak düşünce hayatında da yeni arayışları gündeme

getirir. Osmanlı İmparatorluğu'nda geri kalmışlık bilincinin oluşmasından itibaren çeşitli metinler üretilmiş ve sürecin aldığı renge göre yeni metinler biçim ve içerik değiştirerek ortaya çıkmıştır.

Tanpınar bu geniş zaman dilimini ele alan ve Osmanlı'nın geri kalmışlık durumu karşısında bir çözüm önerisi sunan önemli düşünürlerdendir. Geniş kültürü ve hem Doğu hem de Batı kültürüne hakimiyeti "kimlik krizi" içindeki aydınımızı etkilemekte ve ona yönelik ilgi yoğunlaşmasına neden olmaktadır. Bu çalışmada bu yoğunlaşmanın sebepleri araştırılacaktır. Öncelikle Tanpınar'ın yaşam serüvenine değinilecek ve çalışmanın yöntem sorunu ele alınacak, sonrasında ise 1990'lı yıllarda etkili olan iki kitap üzerinden "Batılılaşmış" aydınlarda ortaya çıkan yeni eğilimlere değinilecektir. Osmanlı Türk modernleşmesinin iktisat ve kültür temelli okumaları üzerinde durulacak ve bu bağlamda Tanpınar'ın eserlerinin kültür merkezli okumalar için önemi vurgulanacaktır. Tanpınar'daki bütünlük arayışı birey-evren-toplum ilişkisi bağlamında konumlandırılacak ve uygarlık sorunu üzerinde durulacaktır. "Zamanın ruhu" ile Tanpınar'ın ufkunun birleştiği çerçeveye ortaya koyulacaktır.

Tanpınar'ın Hayatı

Ahmet Hamdi Tanpınar 1901 yılında İstanbul'da doğar. 1962 yılında İstanbul'da vefat eder. Roman, hikaye, şiir ve deneme türünde eserler kaleme almıştır. Entelektüel çerçevede izlenecek yol konusunda referansların ortadan kaybolduğu bir dönemde dünyaya gelmiştir¹ (Aydın, 2010: 15). Osmanlı İmparatorluğu çözülmekte, eski şemalar, formüller içinde bulunulan durumu açıklamamaktadır. Geleneksel kültür referansları işlevselliğini kaybetmiştir ve Batı kültürü henüz iyi bilinmemektedir. Tanpınar, hızlı bir değişim sürecinin içinden geçen Türkiye'nin anlaşılması için Osmanlı geçmişi ile sürekliliğin kavranılması gerektiğinin farkındadır.

İlk çocukluk ve gençlik günlerini Anadolu'nun farklı yerlerinde geçirir. Babası kadıdır. Antalya'dan kendisine yazılan bir öğrenci mektubuna verdiği cevapta ruh dünyası üzerinde etkili olan olayları aktarır (Enginün ve Kerman, 2013: 22-28). Doğa ve denizle özel bir ilişkisi olduğu bu mektuptan anlaşılmaktadır. Hassas, sanatçı bir kişiliğe sahiptir.

1919 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne girer. Yahya Kemal ile tanışır ve Dergah dergisinde şiirleri yayınlanmaya başlar. Anadolu'da çeşitli liselerde edebiyat öğretmenliği yaptıktan sonra 1933'te Güzel Sanatlar Akademisi sanat tarihi hocalığı görevini Ahmet Haşim'in ölümü üzerine üstlenir. Takip eden yıl mitoloji ve estetik derslerini vermeye başlar. 1939'da Tanzimat Fermanı'nın 100. Yılı dolayısıyla İstanbul Üniversitesi Edebiyat

¹ Belge (2009: 50) Türkiye'de 1890 ile 1905 arasında doğan entelektüel kuşağın içinde buldukları geçiş döneminden dolayı "özgün" ve üretken bir kuşak olduğunu belirtir.

Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde açılan kürsüye Yeni Türk Edebiyatı profesörü olarak atanır. 1942 ile 1946 yılları arasında milletvekilliği yapar. 1949'ta İstanbul Üniversitesi'ndeki kürsüsüne geri döner. 1953 yılında bir Avrupa gezisi yapar. 1962 yılında geçirdiği kalp krizi sonucunda İstanbul'da ölür.

Yöntem

Bilim felsefesinin kavramlarının ve bilim insanının zihniyetinin değer bağımsız olarak değerlendirilmesi mümkün değildir. Batı felsefesine yön veren büyük filozoflardan Sokrates, Platon ve Aristoteles'in ürettikleri kavramlar belirli bir toplum yapısının insan zihnindeki yansımalarının sonucudur. Topluma yönelik incelemeler hususunda Aristoteles'in Platon'la karşılaştırıldığında "olması gereken"den ziyade "var olan"ı anlamaya daha eğilimli olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu "var olan" tanımlanırken, yorumlanırken bütün insanlar tarafından aynı şekilde anlaşılacak bir bilgi imkanı sağlayabilir mi? Günümüz sosyal biliminin geldiği aşamada bunun mümkün olmadığını görüyoruz. Batı'da üretilen kavram setlerini ve yöntemleri evrensel doğrular olarak kabul etmek bizi ancak toplumu yanlış ve eksik anlamaya götürür. Doğa bilimleri alanında üretilen başarılı model "pozitivizm", ülkemizdeki sosyal bilimciler tarafından temel bilimsel yöntem olarak benimsenmiştir ve hala akademik çevrelerde etkili bir epistemolojik üstünlüğe sahiptir. Bu dar görüşlülüğü aşmayı sağlayacak malzemeyi ve yöntemi antropoloji etnografya çalışmaları ile sağlamıştır. Toplumların kendilerine ait bir sembol ve anlam sistemi ürettiğini, evrenselleştirme iddiasının yüzeyselliğini antropologlar "kanıtlamış" ve disiplinlerarası çalışma eğiliminin güçlenmesiyle "epistemik cemaat"ın hegemonyası sarsılmıştır.

Toplumu anlamaya çalışan araştırmanın kendi üzerine düşünmesi (refleksivite) ve önyargılarını test etmesi en az bilimsel yöntemin kendisi kadar önemlidir. Sosyal bilimlerde önyargısız bilimin mümkün olmadığı açıktır. Bu bağlamda doğru soru: "Bu toplumu daha iyi nasıl anlayabiliriz?" olmalıdır.

Bu araştırma bağlamında işlevsel olan yöntem zihniyet hermeneutığıdır. Dellaloğlu (2013, s.24-25) zihniyet hermeneutığının, toplumsal eyleme nüfus edebilmek, failin niye öyle yaptığını anlamak için sosyolojiden çok daha elverişli bir donanım ve imkân sağladığını belirtir. Sosyolojinin yasası yoktur ve eylem ancak yasanın yokluğunda anlaşılabilir bir şeydir. Ancak disiplinlerarası bir yaklaşım Türk aydınındaki tavır değişikliğini anlamamızı sağlayabilir. Bunun imkânını insan zihniyetinin hermeneutik yöntemle yorumlanması bize verecektir. Ülgener (2006, s.21) zihniyeti "tavır ve anlayış konsepti" olarak tanımlar. Diğer bir tanım ise "hareket ve davranış normlarımızın söz ve deyim halinde toplam ifadesi"dir

(a.g.e., s. 23). Ergun (2004, s. 165) ekonomik ve toplumsal yapının şekillenmesinde manevi-ruhsal gerçeğin yani zihniyetin de etkili olduğunu belirtir. Zihniyet toplumsal yapıyı da etkiler ve dönüştürür. Bu çalışmada anlaşılmaya çalışılacak olan Türk aydınındaki arayışın ürettiği zihniyet dünyası, toplumsal yapıdaki ve dünyadaki dönüşümün yansıması olduğu kadar topluma da etki eden bir gerçekliktir.

Zihniyet hermeneutiği için sanat eserleri ve akademik metinler önemli veri kaynaklarıdır. Akademik metinler daha “kuru” olmakla birlikte bireylerdeki temel eğilimleri yansıtır. Sanat eserleri ise daha zengin bir anlatım geleneğinin içinde inşa edilirler. Kuralları sıkı değildir ve toplumla doğrudan temas halindedir.

Dünyada büyük değişimlerin yaşandığı 1990 sonrasında önemli metinler ortaya çıkmıştır. Bu metinler entelektüel yönelimin yansımasıdır. Aynı zamanda Türkiye’de de geniş bir tartışmanın ortaya çıkmasına neden olmuşlardır.

1990’lı Yıllarda Etkili Olan İki Temel Metin: “Medeniyetler Çatışması” ve “Sosyal Bilimleri Açın”

Meriç (1983: 133) aydın geleneğimizin kökeninde Osmanlı’daki ulemanın bulunduğunu, bu sınıfın ise Kur’anın, hadislerin, eski imamların ve müçtehidlerin tekrarlayıcısı olduğunu belirtir. Bu temel üzerinde biçimlenen Tanzimat’tan sonraki aydınlar da Avrupalı yazarların tekrarlayıcısı olacaktır. Bu bağlamda düşünce geleneğimiz büyük oranda çevirilere bağlıdır². 1990’lı yıllarda etkili olan iki çeviri kitap düşünsel eğilimlerdeki yönelişi anlamak bakımından dikkat çekmektedir.

Huntington (1996) *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Biçimlenişi* başlıklı kitabında soğuk savaşın sona ermesi ile birlikte dünyadaki temel bölünme ekseninin kültürel temelde gerçekleşeceğini vurgulamaktadır. Yaşayan 7 medeniyet grubundan birisi İslam medeniyetidir. Batı’nın üstünlüğünün açık bir biçimde ortaya çıkmasından sonra farklı medeniyetler yeni duruma çeşitli cevaplar vermiştir. Huntington’a göre yeni duruma karşı Osmanlı-Türk modernleşmesinin izlediği yol olan Batılılaşma yanlıştır. İslam medeniyeti dairesinde yaşayan bireylerde yabancılaşma üretmiştir ve başarılı olamayacaktır. Soğuk Savaş dönemindeki “politik” bölünmenin ortadan kalkması sonrasında kimlikler belirleyici bir referans çerçevesi oluşturmaya başlamıştır. Bu bağlamda İslam medeniyeti ve ürettiği gelenek Türkiye için belirleyici hale gelecektir. İslam medeniyeti içinde lider ülke olma imkânına sadece Türkiye sahiptir. Batılılaşma projesinden vazgeçilmelidir. Yazara göre Türkiye kültür

² Ülken (2007: 18) *Türk Tefekkürü Tarihi* isimli klasik çalışmasında Düşünce geleneğimizin Batı felsefesi karşısında henüz çıraklık aşamasında olduğunu belirtir. 1930’lu yıllarda yazılan kitaptaki bu düşüncenin günümüzde de geçerli olduğunu ifade etmek mümkündür.

referanslarına dönme ihtiyacı duyacaktır. 18. Yüzyıldan bu yana izlediği projeyi radikal bir biçimde dönüştürmelidir. Dünyadaki hakim eğilimler üzerinde temellendirilen kitap bütün dünyada büyük bir ilgi uyandırmıştır.

İkinci metin 19. yüzyılda başlayan disiplinlere ayrılma ve uzmanlaşmanın dar görüşlülük ürettiğini ifade eden *Sosyal Bilimleri Açın*'dır (Gülbenkian Komisyonu, 2002). Disiplinlerarası bir yaklaşım öneren bahse konu metin akademik çevrelerde büyük bir etki yaratmıştır. 19. Yüzyılda bilgi üretiminin disiplinler temelinde yapılması bir zaruret olarak ortaya çıkmıştır. Gerçekliğin bir yönünü ele alan disiplinler 20. Yüzyılın sonunda bütüncül bakış sağlama imkanını da ortadan kaldıran bir daralma yaratmıştır. Sosyal Bilimleri Açın bu daralmayı aşma önerisidir. Türkiye'de düşünce üretiminde iki temel eğilimin bulunduğunu belirtmek mümkündür. Bunlardan birincisi akademi dışında düşünce üreten aydın geleneğidir. Bu eğilim düşünce dergilerinde kendisini ifade etmektedir. Diğerisi ise üniversite çatısı altında gelişen sosyal bilim geleneğidir. *Sosyal Bilimleri Açın* ikinci geleneği disiplinler arası çalışmalar yönünde cesaretlendirmiştir.

Bu iki metin eski paradigmalardan yıkıldığı ve büyük altüst oluşların yaşandığı 1990'larda aydın çevrelerde düşünsel arayışların yönünü ifade eden yol işaretleri olarak ele alınabilir. Batılılaşma projesi kriz yaşarken eski reçetelerin çalışmadığı görülmüş ve yeni arayışlara girilmiştir. Tanpınar derin entelektüel birikimi ve ufku ile bu arayışlara cevap verecek bir liman vazifesi görecektir.

Tanpınar'ın Ufku: Aydınların Aradığı İlaç

"Zamanın ruhu" belirli kavramların içinden düşünmeye bizi zorluyor. Hakim eğilimler içinden dünyaya bakıyor ve okuduğumuz metinleri bu bağlamda anlıyoruz. Tanpınar'la ilgili en ilginç tartışmalardan birisi 1970'li yıllarda Selahattin Hilav ve Hilmi Yavuz arasındaki Tanpınar ile Marksizm ilişkisine dair tartışmadır. Öncelikle iki düşünürün bazı karakteristik özelliklerinden bahsedelim. Selahattin Hilav *Felsefe Yazıları* (2000) başlıklı kitabında görüldüğü üzere Batı felsefesi merkezli olarak düşünün (Hegel ve Marx etkisi belirgindir) ve referans çerçevesini o bağlamda inşa etmiş bir aydındır. Hilmi Yavuz'da Batı felsefesini bilir ancak "yerli" bir eğiliminin olduğu *Felsefe ve Ulusal Kültür* (1975) başlıklı kitabındaki yazılarından anlaşılmaktadır. Bu "yerlilik" kültürel olana vurgu anlamındadır.

Hilav'a göre Tanpınar bilimsel sosyalist bir görüşe ulaşamamış olmakla birlikte bilinçsiz de olsa bazı temel yaklaşımları ilgili paradigma ile örtüşmektedir. Örneğin praksis kavramını içerecek bir düşünsel eğilim Tanpınar'da vardır (Hilav, 2008, s.191). Buna karşı çıkan Yavuz ise Tanpınar'da böyle bir eğilimin ve benzerliğin kesinlikle olmadığını, temel

kaygısının “ahlak” sorunu olduğunu vurgular. Emek, iş, çalışma vb. kavramlar onun için ahlak inşası bağlamında önemlidir (Yavuz, 1975: 36-55).

Bu karşılaştırma 1960’lardan itibaren düşünce hayatımızda egemen olan iki temel yaklaşımın yansımasıdır. Birincisi iktisat temelli olarak toplumun anlaşılabilirliğini ve dönüştürülebilirliğini söyleyen eğilimdir. 1970’li yıllarda güçlü olan bu eğilim Tanpınar üzerine okumaların ekonomi eksenli olmasına neden olmuştur (Kayalı, 2014: 141). Diğeri ise kültür üzerinden bu toplumun anlaşılabilirliğini varsaymaktadır. Kayalı (a.g.e.: 155) 1980’lerde kültür merkezli okumaların Türkiye’nin gündemine girdiğini belirtir³. Bu sürecin öncü göstergelerinden birisi Belge’nin (1975) Birikim Dergisi’nde Tanpınar’ı referans alarak yazdığı *Türkiye’nin Doğu Batı Sorunsalı ve Kültür* başlıklı makalesidir. Makalede Belge Althusser’in üstyapıyı da göz önüne alan yöntemini kullandığını belirtmekte ve kültür merkezli bir analiz yapmaktadır. 1990’lı yıllarda ise “modernleşme” sürecimiz yeni bir fazın içinde yol almaya başlamıştır. 1960’lı yıllarda Batılılaşmış aydınlar arasındaki genel eğilim bütün az gelişmiş toplumların Batının geçtiği süreçlerden geçerek modernleşeceği yönündedir. Bu dönemde yazılan Berkes (2002) ve Lewis’in (2003) kitaplarında “doğru çözüm” olduğu ifade edilen Batılılaşma projesi 1990’lı yıllarda açık bir biçimde krize girmiştir.

Cumhuriyet ile çözüldüğü sanılan medeniyet krizi yeniden ortaya çıkmış ve 2. Meşrutiyet dönemindeki tartışmalar tekrar doğmuştur. Ortaya çıkan bu tıkanıklık yeni arayışları ve farklı okumaları ortaya çıkaracaktır. Bu bağlamda Tanpınar’ın kolay sınıflandırılmayan ve geçmişte etkili olmamış yaklaşımının öne çıkmasını doğal karşılamak gerekmektedir. Tanpınar büyük bir edebiyatçı olduğu kadar büyük bir düşünürdür. Romanlarında, denemelerinde, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi’nde (2007) bunu göstermektedir.

Üç Klasik: Huzur, Beş Şehir ve Saatleri Ayarlama Enstitüsü

Mahur Beste (2003) ve *Sahnenin Dışındakiler* (2013) ile üçleme oluşturan *Huzur* (2005) medeniyet krizi içindeki Türk toplumunu aydınlar üzerinden okuyan bir romandır. Tanzimat’tan itibaren bozulan ruh bütünlüğü aydınların iç dünyasında bir kriz yaratmıştır. Mümtaz roman boyunca ruh bütünlüğünü sağlamak amacıyla hareket edecektir. Mümtaz “...Fakat sıçrayabilmek, ufuk değiştirmek için dahi bir yere basmak lazım. Bir hüviyet lazım. Bu hüviyeti her millet mazisinden alıyor (H. 171)”der. “Bugün Türkiye’de nesillerin

³ Entelektüel tipleri üzerinden yapılabilecek diğer bir sınıflandırma yasa koyucu entelektüel&yorumcu entelektüel ayrımına dayalıdır (Turan: 159-179). Doğan Avcıoğlu yasa koyucu entelektüel kategorisine girer ve 1960’lı yıllarda etkili olmuştur. 1990’lı yıllardan itibaren ise Avcıoğlu gibi yasa koyucu entelektüeller gündemden düşer ve Küçükömer gibi yorumcu entelektüeller gündeme girer (Kayalı: 187). Bu bağlamda yasa koyucu entelektüellerin 1960 ile 1990 yılları arasında etkili olduğunu 1990’lı yıllardan itibaren ise Tanpınar’ın da dahil olduğu yorumcu entelektüellerin yoğun bir biçimde tartışılmaya başlandığını ifade etmek mümkündür.

beraberce okuduğu beş kitap bulamayız. Dar muhitlerin dışında, eskilerden zevk alan gittikçe azalıyor (H. 251) ”. Tanpınar řu önemli teşhisi yapar: “Dede’yi, Wagner olmadığı için, Yunus’u, Verlaine, Baki’yi, Goethe ve Gide yapamadığımız için beğenmiyoruz (H. 252)” Bu tartışmaları Cumhuriyet’in ilk kuşağı yapmaktadır. Roman 1939 yılında başlar.

Meriç (1983: 134) aklın ürünü olan nesir türünün Asya’da gelişmediğini, gönlün ürünü olan şiirin yani musikinin bizim geleneğimizde etkili olduğunu belirtir. Tanzimat sonrasında gelişen bir tür olan romanın en gelişkin örneklerinden olan Huzur’da Tanpınar, bir “gönül” medeniyeti olan toplumumuzu musikinin ruh dünyamızdaki önemini vurgulayarak ifade eder. “Aklını” kullanmayı öğrenden aydınlar medeniyet krizinin yarattığı ruh bölünmesini bir Mevlevi ayini sırasında musiki eşliğinde aşmaya çalışırlar.

Saatleri Ayarlama Enstitüsü (Tanpınar, 2005) bir toplumsal hiciv romanıdır. Romanda Batılılaşma sürecinde ortaya çıkan kurumlar ve zihniyet dünyası işlenmektedir. Huzur’da umut duygusu güçlüyken SAE’de zayıflamıştır. Romanın sonunda “doğuştan amatör” Hayri İrdal romandaki 3 olumlu tipten birisi olan oğlu Ahmet ile birlikte enstitü için bir bina projesi çizerler. Sembolik olarak enstitü binasının mimarisi modernleşme sürecimizi ifade etmektedir. Binada katlar arasında bağlantılar kopuktur. Bina hatalı inşa edilmiştir.

Tanpınar (YG: 307) toplumumuz için en büyük meselenin kültür ve medeniyet değiştirme sorunu olduğunu belirtir. 1932 yılına kadar Batıcı olduğunu belirten düşünür bu tarihten itibaren bir terkip arayışına girecektir. Arayışının çekirdeğini ise Beş Şehir ve Huzur oluşturacaktır. İki eserde de ahilik ve bağlantılı olarak Mevlevilik merkezi bir rol oynar. Ahilik Anadolu coğrafyasında etkili olmuş bir “dayanışma” mekanizmasıdır. Kendine has bir ahlak üretmiştir. Çalışma ile örtüşen bir ahlaki değerler sistemi bu yapı içinden doğmuştur. Beş Şehir’de Tanpınar kentlerin geçmişlerini araştırırken bu geleneğin üzerinde durur. Ahilikle örtüşen, bağlantılı bir dünya tasavvuru sağlayan tarikatlar aynı ahlaki bütünlüğün bir parçasını oluştururlar. Bu ahlakın en mükemmel örneğini S.A.E.’de Muvakkit Nuri Efendi’de görürüz. Ahilik geleneğini temsil eden muvakkithanenin geleneksel atmosferi içinde yetişen Nuri Efendi, çalışma ahlakı ile örtüşen bir dünya ve insan algısı geliştirmiştir. Moran (2001: 297) Nuri Efendi’nin bize tanıtıldığı SAE’nin “Büyük Ümitler“ başlıklı birinci bölümünün Tanzimat öncesi dönemi kapsadığını belirtir⁴. Tanpınar’a göre Cumhuriyet Türkiye’sinde medeniyet değiştirme sürecinin ortaya çıkardığı çarpıklıkları ancak çalışma ve bunun üreteceği iş ahlakı çözebilir: “İş insanı temizliyor, güzelleştiriyor, kendisi yapıyor, etrafıyla arasında bir yığın münasebet kuruyordu. Fakat aynı zamanda insanı zaptediyordu. Ne kadar

⁴ Ancak SAE’de (s.15) Hayri İrdal’ın çocukluğunun Abdülhamit devrinde geçtiğini öğreniriz. Romanın ilk bölümü Tanzimat sonrasında başlar. Moran (2001: 297) bu tesbitini yaparken “yorumum doğruysa” demeyi ihmal etmez.

abes ve manasız olursa olsun bir işin mesuliyetini alan ve benimseyen adam, ister istemez onun dairesinden çıkmıyor, onun mahbusu oluyordu (SAE: 291).”

SAE’de Tanzimat öncesi dönemde yaşayan Muvakkit Nuri Efendi olarak karşımıza çıkan ideal, iş ahlakı sahibi insan tipi bir “altın çağ” insan tipinin karakteristiklerini ifade eder. Beş Şehir’in İstanbul bölümünde Tanpınar Osmanlı Toplumunun riyakarlığı sevdiğini ve buna bağlı olarak Osmanlı tarihinin “gizli din” veya “gizli ahlak” olarak adlandırılabilceğini vurgular (BŞ, s.223). Tanpınar yaşamının son döneminde “şark toplumu” olarak tek başımıza bahse konu “proje”yi gerçekleştiremeyeceğimiz kanaatindedir: “Tek umudumuz Avrupa Birliği’dir... (Kerman, 1992: 179)” der. Ona göre Şark toplumlarının en önemli sorunlarından birisi muhafaza etmeyi bilmemesidir: “Fakat yapmasını çok iyi bilen ve seven şark muhafaza etmesini bilmez (BŞ: 193)”

Tanpınar’ın bütün eserlerinde geçmişe özlem, bozulan ruh bütünlüğünden kaynaklanan bir ızdırıp göze çarpar. Tanpınar doğrudan politik olan üzerinden hareket etmez. İnsan ve toplumdan yola çıkar ve politik olana “değirir”. Bu bağlamda “politik” olanın etrafında dolaşan ana akım düşünsel eğilimlerin dışındadır. Arayışı geçmişte var olan ruh bütünlüğünü sağlamak üzerinedir. Bu ise birey – toplum – evren uyumunun kurulması ile mümkün olabilir.

Birey – Toplum – Evren İlişkisi

Toplumları kavramak için birey – toplum – evren ilişkisinin nasıl kurulduğuna bakmak gerekmektedir. Antik Yunan’da birey – site – evren aynı normlar çerçevesinde, bir bütünlük olarak var olmaktaydı. Sofistlerin ürettiği düşünsel görececilik ve M.Ö. 404’deki Pers İmparatorluğu destekli Sparta zaferi sonrası bozulan toplumsal yapı Sokrates, Platon ve Aristoteles’i Atina’daki politik – etik düzeni yeniden temellendirme arayışına itmiştir (Arslan: 178 ve 198). Bu bağlamda Aristoteles ve Platon için birey – toplum ve evrenin uyumu esastır. Aynı formülün uygulanabileceği Osmanlı İmparatorluğu’nda birey – toplum – evren uyumlu bir bütün olarak düşünülmüş ve toplum buna göre biçimlenmiştir. Naima (1967: 49) bunun formülünü ortaya koymuştur:

Mülk ve Devlet asker ve rical ile dir.

Rical mal ile bulunur.

Mal reayadan husule gelir.

Reaya adlile muntazam-ül-hal olur.

Yunan sitesinde olduğu gibi bu yapı da bireyin ahlakı, toplumun değerleri ve evrenin yapısı birbiri ile uyumlu olarak var olabilir. Batıda aydınlanma düşüncesi ve sonrasında Sanayi Devrimi bu bütünlük düşüncesini yıkmış birey temelli bir formül ortaya koymuştur.

Adorno ve Horkheimer'a (2002) göre bu yeni anlayış önce insanın bilim ve teknoloji sayesinde doğa üzerinde egemenlik kurmasını (z-varlığını koruma), sonrasında ise "insan" zerinde egemenlik kurmasına (z-yıkım) neden olmuştur. Aydınlanmanın ideali olan "zgr birey ve toplum" ideali gerçekleşmemiştir. Süreçte evren denklemden çıkmış birey ve toplum bir sözleşme (hukuk) ile bir arada yaşamaya başlamıştır. Birey "zgr"dr, kendisine karşı sorumludur. Sözleşmeye uyarak toplum içinde var olur. Amacı kendi çıkarlarını maksimize etmektir. Ekonomik sistem kapitalizmdir. Bu model bir proje olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde savunulmaya başlamıştır. Aydınlanma ve endüstri devriminin sonucunda oluşan yeni Batı toplumunun geleneğinde bulunan parlamento, hukuk, yurttaş temelli eğitim sistemi Cumhuriyet ile birlikte bütünlüklü olarak bir proje olarak uygulanmaya başlamıştır. Ancak toplum içinde yaşayan kişiler hala Naima'nın formülünün yansıtığı bir ruh dünyası içinde yaşamaktadır. Eğitimli aydınların ruhları ikiye bölünür. Huzur'daki Suat gibi "yoz" tipler ortaya çıkar.

İçinde yaşadığımız toplum günümüzde bu geleneğin içinden topluma bakmakta ve "biz" içinde benliğini eritme arayışı içindedir (Ergun, 2004, s.174). Tanpınar'ın bütün arayışı eski formül içinde oluşmuş ruhu yeni durum içinde bir bütün halinde tutma çabasıdır. Ona göre bu ancak Doğu ile Batı uygarlığı arasında bir terkip olabilir.

Uygarlık Sorunu

Toynbee'ye (1987: 231) göre insanlık tarihindeki uygarlık karşılaşmalarında herhangi bir uygarlık karşısında yenilen uygarlık "zealotizm" veya "herodianizm" olarak adlandırdığı tepkilerden birisini vermiştir. Birincisi kendi uygarlığına daha fazla sarılarak yeni etkilere gözünü kapatmaktır. İkinicisi ise kendi geleneğini yok varsayarak yenen uygarlığın silahına sarılarak var olmaya çalışmaktır. Osmanlı Türk modernleşme süreci Cumhuriyet ile birlikte ikinci yolu seçmiştir.

Berkes'e (2006: 429-472) göre uygarlık sorunu ile ilgili en büyük tartışma 2. Meşrutiyet döneminde yapılmıştır. Toynbee'nin insanlık tarihini merkeze koyarak yaptığı tahlili Osmanlı toplumu özeline yapan Berkes Batı medeniyetine giriş tercihinin sürecin "zorunlu" bir sonucu olduğunu belirtir. Berkes Tanpınar gibi bireylerin ruh dünyalarında bir bölünme üzerinde durmaz. Ortaya çıkan ikilikler farklı bireyler düzeyindedir. Mektepliler & medreseliler, alaturka & alafranga ikilikleri somut olarak ortaya çıkar ve Cumhuriyet bu ikilikleri ortadan kaldırmak üzere toplumu biçimlendirme tercihinde bulunur. Ancak Tanpınar için sorun çok daha derindedir. Bireylerin ruh dünyalarının içinde iki ayrı kültür yan yana yaşamaktadır. Eski son sözünü söylemiştir ve yaratıcılık pınarları kurumuştur. Yeni

yüzeydedir ve iyi bilinmez⁵. Hayatta tek tip insan yetiştirmek sorunu çözmeyecektir. Bireylerin içindeki krizi çözecek bir çare düşünülmelidir.

Tanpınar'ın üzerinde düşündüğü sorunlar çerçevesinde düşünen ve eser veren Oğuz Atay ve Orhan Pamuk Ertuğrul'a (2009) göre farklı bir arayış içindedir. Tanpınar ruh bütünlüğü arayışındayken Atay Doğu ve Batı ikiliği sorununu “kendine özgülük” çerçevesinde çözmeyi önerir. Bu Türk toplumuna özgü bir sentez olacaktır. Orhan Pamuk ise “eski”nin artık yaşamadığını ve canlanamayacağını ancak taklit olanın geçerli olduğunu iddia eder. Bu Batılı olanın taklididir. Gelenek artık bir daha canlanmamak üzere ölmüştür. Bu bağlamda “zamanın ruhu” göz önüne alındığında Tanpınar'ın önerisi Batılılaşmış aydınlar için bir çıkış yolu önermektedir. Kendi geleneğimize yaslanarak modern olmak, ruh bütünlüğünü sağlamak uygarlık sorununu çözebilir.

Tanpınar'ın Türkiye'de belirleyici olan politik şemalara sığdırılmadığını vurgulamak gerekir. Bora (2012: 87) Yahya Kemal'in takipçisi Tanpınar'ın muhafazakar şablonuna uymadığını belirtir.

Sonuç

Osmanlı Türk Modernleşmesi aydınlarda kimlik krizi yaratmıştır ve henüz bu sorun konusunda üzerinde uzlaşmış bir çözüm önerisi bulunmamaktadır. “Politik” olanın düşünce hayatımızdaki belirleyiciliği uzlaşmayı imkansız kılmaktadır. Politik tercihler aynı zamanda kimlik krizi için bir reçete önerisidir ve diğer önerilerle çatışma halinde bulunmaktadır.

Tanpınar Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülme sürecinin hızlandığı 1901 yılında doğmuştur ve kuşağındaki diğer düşünürler gibi “özgün” bir düşünsel arayışın içinde yer alma şansına sahip olmuştur. Var olan bilgiyi taklit etmeye dayalı aydın geleneğini devam ettirmeyi güçleştiren bir dönemin içine gözünü açmıştır. Kuşağından Peyami Safa'nın ölümünün üzerine günlüğüne Safa için “hepimiz gibi otodidaktı” der (Enginün ve Kerman, 2013: 297). Ülken (1994: 16) *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* isimli kitabında Türk düşünce geleneğinin temel sorunlarından birisinin içtimai eyleme aşırı bağlılık olduğunu belirtir ve derinleştirilmiş fikir eserlerinin ancak bu bağlılıktan kurtulduğu ölçüde ortaya çıkmasının mümkün olabileceğini belirtir. Bahse konu kuşak derinleştirilmiş fikir eserleri veremese de, özgün düşünceler üretmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni bir tür olarak doğuşundan itibaren roman gündelik hayattaki değişimleri izlediği gibi Doğu Batı ikilemi çerçevesinde medeniyet dairesi

⁵ Shayegan (2007) İran örneğinden yola çıkarak az gelişmiş toplumların düşünsel geri kalmışlık sorununu tartışır. Türkiye'yi de aynı çerçevede içinde değerlendirebiliriz. Geleneğin “bulanıklaşması” ve Batı düşüncesinin iyi kavranamaması entelektüelleri “no man land” (hiç kimsenin toprağı) üzerinde havada asılı bırakmaktadır.

değiştirme sürecine ve bunun yarattığı kimlik sorunlarına da değinmiştir. Bu edebi geleneğin içinde Tanpınar günümüzde klasik olarak tanımlanmayı hak eden roman türünde *Huzur* ve *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, deneme türünde ise *Beş Şehir* gibi eserler vermiştir. Huzur ve Beş Şehir’de bir arayış içine giren Tanpınar “yaratıcılık pınarları” kuruyan geleneğin üzerinde durur. Geleneğin imkanlarını araştırır. *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* ise Tanpınar’ın düşüncelerini ifade ettiği, kronolojik bir sıra izleyerek modernleşme sürecimizin yarattığı tipleri ve sorunları incelediği bir edebi metindir. Hayatının son döneminde yazdığı ve yarım kalan “*Aydaki Kadın*” romanında da otobiyografik bir okuma hakim olmakla birlikte medeniyet değiştirme sürecimize değinir (Tanpınar, 2009). Bu bağlamda Tanpınar’ın metinleri özgün bir ufka sahiptir ve farklı okumalara imkan sağlamaktadır. Ayrıca politik proje kaygısından ziyade kültürel tahlil eğilimi Tanpınar’ı edebi geleneğimiz içinde farklı bir yerde konumlanmaktadır.

1962 yılındaki ölümünden sonra Tanpınar ile ilgili çok sayıda makale yayınlanmıştır. 1970’li yıllardaki hakim Tanpınar okumaları ekonomi eksenlidir ve bu bağlam içinde onu anlamaya çalışmıştır. Tanpınar’a olan ilginin bu dönemdeki azlığı bu düşünsel eğilimin çizdiği indirgemeci çerçeveden kaynaklanmaktadır. Tanpınar “yasa koyucu” entelektüelden ziyade “yorumcu” entelektüel kategorisine girmektedir. 1980’lerden sonra kültür merkezli okumalar egemen hale gelmeye başlamıştır ve Tanpınar yoğun bir biçimde aydınların gündemine girmiştir. 1990’lı yıllarda Batılılaşma projesinin krize girmesi, eşzamanlı olarak Batı dünyasında ortaya çıkan yeni eğilimler aydınlar arasındaki arayışı hızlandırmış ve Tanpınar sağladığı ufuk ile yoğun bir tartışmanın konusu haline gelmiştir.

Tanpınar politik sınıflandırmaların içine kolaylıkla yerleştirilemeyen bir düşünürdür. “İçtimai eyleme aşırı bağımlı” düşünce geleneğimiz politik bir program içinden dünyaya ve topluma bakmaktadır ve bu genellikle bir ufuk darlığı yaratmaktadır. Bu eğilimin dışında kalan Tanpınar politik projeleri merkeze koyarak okuma yapmamaktadır. Kültürel olanı anlamaya çalışmakta ve oradan yola çıkarak politik olanı değerlendirmektedir. Bu eğilim Tanpınar’ın tek başına büyük bir imkanlar denizinde yol almasına imkan sağlamaktadır. Bu sıra dışılık, var olan şemaların işlevsizleştiği, yeni açıklama biçimlerinin arayışı yönünde güçlü bir eğilimin ortaya çıktığı günümüzde aydınlar için önemli bir liman vazifesi görmektedir.

Tarıma dayalı toplumlarda birey-toplum-evren uyumu kültürel alanın oluşmasında ve zihniyetlerin biçimlenmesinde belirleyicidir. Batı toplumları Rönesans, reformasyon ve aydınlanma sonrasında sanayi devrimini yaşamış ve bu uyum bozulmuştur. Üretilen yeni formül bireyi ve insan aklını evren karşısında konumlandırmıştır. Batı bu krizi Avrupa Birliği projesi ile aşmayı denemektedir. Ancak doğanın tahakküm altına alınma süreci büyük bir

hızla devam etmektedir. Osmanlı Türk modernleşmesi ise birey-toplum-evren uyumunu büyük bir kültür bunalımı üreterek bozmuş, Batının teknolojisini ve kültürünü takip etmek, ona ulaşmak temel kaygı halini almıştır. Bu süreç, eski ile yeninin bir arada olacağı bir bileşik olarak gündelik hayatı da bir kaos, kargaşa içine sokacak biçimde inşa etmiştir. Bireylerin ruh dünyaları bölünmüş ve kültürel kargaşa insanların benliklerini şekillendirmeye başlamıştır. Bu sorun için Tanpınar'ın çözüm önerisi iş ahlakının üreteceği, gelenekle bağı kurulmuş bir ruh dünyasıdır. Klasik eserlerinde bu çözüm önerisinin ipuçlarını bulmak mümkündür.

Ahmet Hamdi Tanpınar, ana akım düşünsel eğilimlerin dışında kalışı, gelenek ile yeni olan arasında denge arayışı ile farklı bir yerde konumlanmaktadır. Toplumda çözülmeyen kimlik krizi ve geçmişte üretilen çözüm önerilerinin işlevsel olmadığına deneyimlenmesi aydınları yeni arayışların içine sokmuştur. Bu süreçte geleneği çok iyi bilen, Batı kültürüne hakim ve politik şablonların dışında düşünce üreten Tanpınar sağladığı düşünsel imkanlarla ilgi çekmeye devam etmektedir.

Kısaltmalar

BŞ: Beş Şehir

H: Huzur

SAE: Saatleri Ayarlama Enstitüsü

YG: Yaşadığım Gibi

Kaynakça

- Adorno, T. ve Horkheimer, M. "Dialectic of Enlightenment", Stanford University Press, Stanford, 2002.
- Arslan, A. "İlkçağ Felsefe Tarihi, Sofistlerden Platon'a" Cilt 2, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Aydın, M. "Kayıp Zamanın İçinde, Ahmet Hamdi Tanpınar", Doğu Batı Yayınevi, Ankara, 2010.
- Belge, M. "Türkiye'de Siyasi Düşüncenin Ana Çizgileri", Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 9 içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Belge, M. "Türkiye'nin Doğu Batı Sorunsalı ve Kültür", Birikim Dergisi (2), İstanbul, Nisan 1975 sy: 20-26
- Berkes, N. "Türkiye'de Çağdaşlaşma", Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul, 2006
- Bora, T. "Türk Sağının Üç Hali, Milliyetçilik Muhafazakarlık İslamcılık", Birikim Yayınları, İstanbul, 2012
- Dellaloğlu, B. "Modernleşmenin Zihniyet Dünyası, Bir Tanpınar Fetişizmi", Ufuk Yayınları, İstanbul, 2013.
- Enginün, İ. Kerman, Z. "Günlüklerin Işığında Tanpınar'la Başbaşa", Dergah Yayınevi, İstanbul, 2013.
- Ergun, D. "Türk Bireyi Kuramına Giriş", İmge Yayınevi, Ankara, 2004.
- Ertuğrul, K. "A Reading of The Turkish Novel: Three Ways of Constituting The "Turkish Modern"", Int. J. Middle East Stud. 41, 2009, 635-652.
- Gulbenkiyan Komisyonu, "Sosyal Bilimleri Açın", Metis Yayıncılık, Ankara, 2002.
- Hilav, S. "Felsefe Yazıları", Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.
- Hilav, S. "Tanpınar Üzerine Notlar" Bir Gül Bu Karanlıklarda, Tanpınar Üzerine Yazılar içinde, 3F Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- Huntington, S.P. "The Clash of Civilizations and Remaking of World Order", Simon Schuster, Newyork, 1996.
- Kayalı, K. "Düşüncenin Coğrafyası 1: Toplumdan Soyutlanmış Düşünce ve Direnç Potansiyeli", Deniz Kitabevi, Ankara, 2005.
- Kayalı, K. "Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı", İletişim Yayınları, İstanbul, 2014
- Kerman, Z. "Tanpınar'ın Mektupları", Dergah Yayınları, İstanbul, 1992.
- Lewis, B. "Modern Türkiye'nin Doğuşu", Çev: M. Kırathı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2004

- Meriç, C. “Batıda ve Bizde Aydının Serüveni”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1 içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- Naima Mustafa Efendi, “Naima Tarihi” Cilt 1 , Zuhuri Danişman Yayınevi, İstanbul, 1967
- Shayegan, D. “Yaralı Bilinç: Geleneksel Toplumlarda Kültürel Şizofreni”, Çev: Haldun Bayrı, Metis Yayınları, İstanbul, 2007
- Tanpınar, A.H. “Sahnenin Dışındakiler”, Dergah Yayınları, İstanbul, 2013.
- Tanpınar, A.H. “Mahur Beste”, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003
- Tanpınar, A.H. “Huzur” Dergah Yayınları, İstanbul, 2005.
- Tanpınar, A.H. “Saatleri Ayarlama Enstitüsü”, Dergah Yayınları, İstanbul, 2005
- Tanpınar, A.H. “Aydaki Kadın”, Dergah Yayınları, İstanbul, 2009
- Tanpınar, A.H. “Beş Şehir”, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2005.
- Tanpınar, A.H. “19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi”, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul, 2007
- Tanpınar, A.H., “Yaşadığım Gibi”, Dergah Yayınları, İstanbul, 2006
- Toynbee, A.J. “A Study of History”, Oxford University Press, New York, 1987
- Turan, Ö. “Doğan Avcıoğlu”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 9 Dönemler ve Zihniyetler içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Ülgener, S. “Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler”, Derin Yayınları, İstanbul, 2006.
- Ülken, H.Z. “Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi”, Ülken Yayınları, İstanbul, 1994
- Ülken, H.Z. “Türk Tefekkürü Tarihi”, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul, 2007
- Yavuz, H. “Felsefe ve Ulusal Kültür”, Bilgi Yayınları, İstanbul, 1975.